

शिहे

९

श्रीगणेशाय नमः ॥ एतावता प्रबंधं प्रसपरि करं हेतुं निरूप्य तत्प्रसंगान् तत्त्वनिर्णयार्थं पतकार्यकारित्वा
अतदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति अनुमितिर्नि यथा अनुमतिर्देहेतुं हेतुं कारणं लक्षणं तद्वत्त्वं च दे
हेतुं तदभिप्रायेणैवोपधेयसंकरं पीत्यादि वक्ष्यति तत्रानुमितिपदमनुमितिनिष्ठकार्यतानि रूप
कसंबंधित्वेनानुमितिनत्तरापरं साध्यव्याप्य हेतुमाज्यक्षः पक्षः साध्यवानित्याकारानुमितिपरं
या तेन एकत्र हेतौ व्यभिचारदिग्रहेषि अज्यस्य परमर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचारान् व्याप्तादिसाने
जायथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारदिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेपि न क्षतिरिति निवेदति ॥ पर्वतानि अत्र
वर्हिः धूमो वनेः व्यभिधैः प्रत्येकं वा प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिग्रहादप्यनुमितिप्रतिबंधाद्वाह
यथावति ननु प्रतिबंधकज्ञानविषय व्यभिचारदिग्रहकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेतुभासत्वापत्तिः ९

अथ विशिष्टविषयकज्ञानं प्रतिबंधकं न दृढकंचन विशिष्टमिति चेत् न हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमवि
 षयविशिष्टस्याप्रतिद्वत्वादित्यनुशयेनाह यदिति केचित्तु दुष्टाभावे हेतूनामेतानि नृणां
 न तत्र तृतीयमिव प्रथममपि सायमान्यभिचारादेः प्रतिबंधकत्वं न भूयैत्य तदर्थं भ्रतादृशाभाव
 प्रतिगोपि नोपेयभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वं अत्रैवं तत्त्वमित्यस्य च तद्वत्त्वम
 र्थः आद्यस्यैव कादुष्टलक्षणात्वमिति प्राहुः यद्विषयत्वेनेति लिङ्गत्वमविद्विष्टं यद्विषयत्वे
 न यादृशविशिष्टविषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबंधकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावाद्
 सदे निष्ठेनातिप्रसंगः अवच्छेदकत्वं चैहानतिरिक्तवृत्तित्वं तेन विशिष्टस्यासत्त्वमिभ्रमात्

लादि

शिह

२

तिवंधेपिनक्षतिः विशेषणीयं च तादृशविशिष्टं न राघटितत्वेन तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्य भि
चारद्वौ नानि प्रसंगः एवं च पक्षस्तव द्वे द्वादि विरुद्धविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरुद्धो वा सा
ध्याभावबहुतिसाधनसाधनवद्वतिसाध्याभावो वा हेतुदोषो येन केनापि संबन्धेन तद्विषय
कृतहेतुर्दुष्टः सादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानमनुमितिप्रतिबंधकं तस्य धर्मिणः तादृ
शधर्मवत्वं हेतुदोष इत्यपि कश्चिन्न अपपर्वतत्वेन पक्षत्वे वन्ति तेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वे
न च हेतुत्वे पर्वतादेः कांचनमप्यत्र विरुद्धदृश्यवन्ति भूम्पत्वं पर्वतस्य महानसीयवन्ति धूम धूम
विरहितं प्रमेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वन्ति यन्नि-यारे विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवन्ति यन्नि-यारे २

रोनदोषः नयानसंबंधेन तत्र तस्य हेतोर्दृष्टत्वं अतस्तद्वर्मावच्छिन्नतत्पक्षकनद्वर्मावच्छिन्न
साध्यकनद्वर्मावच्छिन्नतदेतुका नुमिति प्रतिबंधकं वाच्यं तथाच निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वता
वृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्वतावृत्तेर्वाधर्मादित्यादीनकोपि हेतुभासः स्यात् नोदृशा
नुमितैरप्रसिद्धादिति अत्र वदन्ति यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयता प्रयुक्तः तदुत्तर
मनुमिता वनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षता वच्छेदकविशिष्टे पक्षे साध्यता वच्छेदकविशिष्टसा
ध्यवैशिष्ट्यावगाहितस्य साध्यता वच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुता वच्छेदक
विशिष्टहेतुमत्ता वगाहितस्य च द्योत्यतिरेकसत्त्वं हेतुदोषत्वं पक्षता वच्छेदकवैशिष्ट्यं च वै
ज्ञानिकं नतु वास्तवं ग्राह्यं व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतेश्च वाच्या तादृशावगाहितस्य प्रसि

शिहे

३

द्विराहार्यज्ञाने दोषांत व्यापनव्यगति कलात् एवं च वस्तुभावे निश्चयानंतरं निर्वर्तित्वविशिष्टे वने
एग्रहेपिनक्षतिः तस्य विरोध्यविषयत्वात् एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्यानुमित्तावपि मानसज्ञाना
विरोधित्वात् तादृशपक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहे
तुर्वैशिष्ट्यस्य चावगाहि नोज्ञानस्य यद्विषयकं सा न विरोधि विषयकं तत् तादृशज्ञानविरोधित्वं
वा हेत्याभासत्वं ज्ञानविरोधित्वं च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वं एवं विधेर्वरीतिरु
त्तरत्र स व्यभिचारलक्षणादावनुसर्गव्यतिकरे चिन् केचिनुयादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृश
हेतौ यावत्तौ दोषाः संभवन्ति तावद्व्याप्यत्वं एकभात्रदोषस्य लेचनत्वमेव हेत्याभासत्वं स्याति
रिक्त एवाव्यो न्याभाव इति न वैमर्ष्यं पंचविधभेदोक्तिस्तु तत्संभवस्य लाभिप्रायेण व्यभिचारदेः

३

साध्यादिभेदनिर्वाचनत्वाच्च द्वाभेदमात्रस्य चाकिंचित्कुरत्वादिति प्राहुः स्यादेतत् शब्दोऽनित्यः श
ब्दत्वादित्यत्र साधारणोऽनित्याभिः सर्वसाध्यव्यावृत्तेस्तत्रासत्वात् एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादि
त्यत्र सत्यतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यं द्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वैतविरहादित्याशंकां तथोक्तं
इत्यत्र निश्चयं कुरुते दृष्टाविरोध इति हेतुः सदेतौः असाधारणः पक्षमात्र इति सत्यतिपक्षो
विरोधि परमपक्षे नित्यस्य तथा तयोर्दृष्टाविरोधे हेतौ सर्वसाध्यव्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्या
प्यवत्वस्य च भ्रमदृष्टायां आभासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात् तद्वदेः हेतुद्वौ साध्यव्यावृत्तत्वादि
वुद्धेः प्रतिबंधकत्वं परमायति न तु तद्विषयस्य दोषत्वं असत्वात् अन्यथा वाच्यभ्रमेऽपि अनुमित्य
नुदृष्टान्तस्यापि दोषलोपनिः कौटि साध्याभावनव्याप्यवत्ताभ्रमयोऽनुमिति विरोधित्वे विशेषः

शिरै
४

निर्युक्तिक वस्तुप्रवाहो न प्रदेय इति भावः यत्तु ज्ञानस्य यदनुमिति प्रतिबंधकता वद्वेदकं तद्वत्त्वं
तत्प्रकारकप्रमा विषयत्वं लक्षणार्थः न अद्वि विषयस्य साधारण्यादि बाधप्रयुजितसाध्या
भाववानुपपत्तिः तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमिति प्रतिबंधकत्वात् अविषयस्य न विरोधिसामग्रीकालीन
त्वादिति तद्वत्त्वं ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति न ज्ञे तद्वत्त्वं हि हेतोः नाभेदेन बाधेन दभावात् अतए
व न प्रयत्नतया बहिष्कृति-कारिद्रव्यत्वादिमतिधूमैकप्रसंगश्च साध्याभाववत्त्वस्यैव साध्याभावव
द्वृत्तिहेतोरज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् साधारण्यादिविषयत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबंधकता वद्वेदक
त्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेन मतिप्रसंगश्च यथा कथंचित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसंगजनकत्वात् विरोधि
सामग्रीसमवहितोपि न लिङ्गपरमर्शज्ञानस्वसाध्यकानुमितैः प्रतिबंधकोभितिसमवहितो वन्तिरिव

दाहस्य अथ यद्वर्गविशिष्टज्ञानैस्तस्य वश्यमनुमितिप्रतिबंधः तदेवात्र प्रतिबंधकतावच्छेदकमुक्तं भवे
ति च प्रतिबंधकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वदिविशिष्टपराभर्षतयेति चेत् न कालादिसाधारणकार
णघटितसामग्रीकापि प्रतिबंधिकाविशेषतस्त्वत्र तत्सत्त्वैकार्येतादस्य दुर्वैरत्वात् किंतु विरोधिपरा
भर्षस्तथा यदि च तत्सत्त्वैपित्साध्येकाधावताशानुमितिप्रतिबंधः प्रामाणिकः तदा अत्र प्रामाण्यप्र
हाभावस्यैव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यं तत्र निवेश्यतां यथा भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपराभर्षसत्त्वैकानु
मितिः तथा तथाविधैकाधादिग्रहेषु त्यतिप्रसंगः न चानीनाहौलिगोविरोधिपराभर्षकालीनत्वमिति
यदपि यद्विषयत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं तद्वत्त्वमेव काचं सत्यतिपक्षे च विरोधियास्यादिकमेव तथा
तद्वत्त्वमपि हेतौ स्तत्त्वानुरूपसंबन्धेन तस्य समूहालंबनतया हेतुद्वयविषयत्वादिति तदपि नु कं सा

शिरे
५

ध्याभाववत्यक्षविषयत्वेन साध्याभाववत्यक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन काज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं तस्य च
साध्याभाववत्यपि पक्षसंभवादतिव्याप्तिः विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबंधकत्वं विशिष्टं च न त्राप्रसिद्धमि
ति चेत् तत्किं सर्वत्र सत्यनिपक्षी साध्याभावव्याप्यकान्यक्षः प्रसिद्धः यथा कथंचित्संबंधेन तद्वत्
व्यतिप्रसक्तं धूमादिरपि ज्ञानरूपैराज्ञानक्षेत्राभ्यामत्यदि जायासंबंधेन व्यभिचारोदिसत्वात् या
दृशसंबंधावगाहि तैज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं तेन तद्वत्त्वं च न सर्वत्र प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचि
त्सद्वैताविति कृतं पक्षवितेन ग्रहणीति स्यात्तु त्वाभावस्य तद्व्याप्यकशब्देन निश्चये स्यात्तु
त्वप्रत्यक्षशब्दबोधशोरनुदयात् न चैवं न शिरः कपालं शुचिप्राशयंगत्वात् इत्यादिना व्याग
प्रविरोधः स्यात् तत्रानुहृतनकाभावेन बलवत्तत्वात् प्रविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्य अनुमितेश्च

५

नुस्यतेरितिभावः यदेसाद्यभ्युच्चयमात्रं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षानुमानिकवाधादिनिश्चयस्याप्रतिबंधकत्वेपि
 शाब्दं प्रतिप्रतिबंधकत्वात् द्योग्यतास्तनेनाप्यथासिद्धत्वात्तदभावेनतत्रहेतुरितिवेत् एवमप्युपजी
 तभावनविशेषप्रतिपत्तेनहेतुतायादुर्वाहत्वात् यद्यपिलक्षणतः सामान्यप्रतीतिविनाविशेषनिशासा
 नुदयत्तसामान्यलक्षणानंतरमेवविभागीभूतः तथापिसम्यग्निवारयदस्यसाधारणमात्रेप्रसिद्धतया
 तन्मात्रस्यलक्ष्यभावंबुध्यमानैरंतेवासिभिः साधारणदिसाधारणलक्षणस्यातिव्याप्तिः तद्वारेन
 स्यैवसाधुताप्रतीयेतअतस्तद्वारण्यलक्ष्यांतरमपिदर्शयतिसम्यग्निवारयत्वादि केचित्तुसामान्यताना
 धीनोविभागीनतल्लक्षणप्रत्यक्षमपेक्षतेअतः प्रथमंविभागकरणेपिनदोषरत्याहुः प्रसक्तिरनुमिति
 रप्यतिर्कतदुपधानमव्यापकं सतिव्यापकंचतथाविधव्याप्तिभ्रमेणसदेतावतस्तद्योग्यतावाच्यासाच

शिहे

८

तादृशव्याख्यादिहत्यानन्वयविरुद्धेभयव्यावृत्तत्वे ॥ प्रेकस्यसंभवतीत्याह एकस्येति साध्येति कोटिद्वयोपस्था
पकंसत्साध्यसंदेहजनकं साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमितिमावत् ॥ साध्यतयाविषयतयाक
मित्यलमित्यल्योहय ॥ साध्यकस्यमित्यलेसाध्येज्ञानस्यावृत्तत्वावृत्तत्वाभ्यां बन्धितदभाकौपस्यापकस्यव
नौसाध्येधूमस्यचकारणजनकोत्तं तथोपस्थितेः साध्यसंदेहाजनकत्वात् धर्मितावच्छेदकपुरीवर्तित्वादि
विशिष्टधर्मिज्ञानस्यसंशयजनकतयातद्वारणायकोटिद्वयोपस्थापकेति नचतदसाधारणतयासंग्राह्य
मेवेतिवाच्यं तथालेपितदुत्तीर्णतादृशमांविशेषदर्शनात्संशयानुपधायकलेपितजननयोप्यनायास
मिवृत्तेः ॥ अन्यथायथाकथं पञ्चादौसाध्यतदभावनिश्चयदृशमांसाधारणव्याप्तिप्रसंगाच्च प्रतिपक्ष
संवलदृशमांहेतुभेदाज्ञानस्यसाध्यसंदेहजनकत्वपक्षोहेतुवारणायकोटीत्यादि हेतुनासाध्यस्यप

८

तिहेतुनासाध्याभावस्योपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वेनकस्यापीत्यधिकश्चिन् ३दं व्याणुकं नित्यमणु
त्वादित्यादौ साधारणधर्मवद्धर्मिस्तानस्य कौटुपस्थिति संशयं च प्रतिहेतुतया तद्विषये धर्मिणि सहेता
वति प्रसंगस्यादतः पक्षधर्मतेति पक्षधर्मधर्मिमात्रपरं नचैवं नित्यो घटः प्राबूत्वादित्यादौ बाधाद्यवता
रेषि साधारण्यपत्तिः ३ष्टलान् अन्यथा बाधसिद्ध्योरन्यतरावतारदशम्यां साधारण्यसंग्रहाप
त्तेः असिद्धिसंकीर्णत्वेन सव्यभिचारमध्याप्रवेशे सव्यभिचारसंकीर्णतया सिद्धे व्यनेतर्भावापत्तौ तस्या
तिरिक्तहेत्याभासतापत्तेः नच व्याप्यविरुद्धयोः साधारण्यभ्रमभादायाति प्रसंगः धर्मिणि यद्रूपवता
ज्ञाने साध्यसंशयजनकं तद्रूपवत्त्वस्योक्तत्वादिति तच्छब्दसंसाधारण्यदीति सिद्धं तैस्फुटीभविष्यति-
३दं सविषयकमात्मवृत्तिवादान्त्वादित्यादौ प्रमाणप्रामाण्यसंशयस्य तद्घटकीभूतसाध्यतदभा

श्री हे

७

वविषयकतया कोट्युपस्थितिरूपस्य न ज्ञान कीभूतज्ञानविषये तानत्वेनानिप्रसंगशंकापि साधारण
धर्मवत्ताज्ञानस्य न ज्ञान्यकोट्युपस्थितेर्वासंशयजनकतया न ज्ञानस्य तादृशसंशया हेतुत्वात् आभा
रणसंशयस्य लेचुत्वात् तल्लक्षणसमानधर्मदर्शनात् तान्ने आभास्यस्य तानविषयात्मकसाधारणध
र्मदर्शनाच्चविषये न हत्वस्य संदेहः अप्रामाण्यसंशया यनुधावनं तु भ्रमत्वज्ञानमून्यविशेषिज्ञा
नस्य प्रतिबंधकतया तदपसारणप्रयुक्तमित्यस्या करे व्यक्तत्वात् व्याप्यवत्तासंशयस्य च पृथक् व्या
पकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे तानपदं निश्चयपरं हेतुभिमतत्वं विशेषणं तु तेन संबंधेन न हताज्ञानस्य
संशयादिजनकतासूचनार्थं तेनात्मलक्षणालंकारादिसाध्यके समवायसंबंधेन हेतौ ज्ञानघटादौ वि
षयत्वसंयोगादिना तत्संदेहजनकेनानिप्रसंगइति विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कीटिद्वयोपस्थापकत्वा

७

स्य भावात्तलक्षणोद्देश्यपदेनतद्वारणान् मिलितस्यतदुपस्थापकत्वेपिनतद्वत्तात्मानंतथा न वा मि
लितद्वयोर्जनकत्वं तथा त्वेपि वायेन संबंधेन तद्वत्तात्मानं उभयकोट्युपस्थापकं तेन संबंधेन हे
तुत्वेऽप्यवश्यं स व्यभिचारित्वमिति अनुपसंहारि पक्ष एवेति अनुपसंहारिता दृश्या साध्य
तदभावसह चरितत्वनिरर्थाभावेऽपि उक्तक्रमेण वास्तवतस्तद्वत्तत्वे तत्त्वमाद्यर्थे बलवत्तया स
मन्वय इति भावः केचित्तु व्याप्यादिधर्मेऽपि साधारण्यस्य नात्संशयस्योद्देश्यतद्वत्तात्माने वस्तुतः
साधारण्येऽप्यनुद्घाता साधारण्यज्ञानहेतुः तत्र निश्चयत्वमकिंचित्करं गौरवान् तथा च पक्षे ए
व तत्संशयात्ते केन दुभयसाहचर्येऽनाभावे च नित्यात्वमिति भाव इति प्राहुः तच्चित्तं ननु केव

प्रिहे
८

लान्वयिमाध्यकानुपसंहारिणिमाध्याभावाप्रसिध्वातसंशयाभावादव्याप्तिः एवं यत्र स्थिरे धर्मि
णि पूर्वघटत्वेन हीतं उत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वात् हेतुद्वयमिच्छामिति भ्रमे च घटत्वेन
अथ विषयीभवद्वयव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया अपाधरणीद्वयत्वेन वस्तुतः न व्यावृत्तत्वाभावे
न तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तथोलेख्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयीति अतएव यतएव
पुरुषदोषाधीनतद्दोषत्वमनएव तस्यानित्यदोषत्वं साहजिकदोषत्वं काश्चित्त्वानुपपत्तिः एवं
च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तु तो हेतौ तत्रानित्यदोषत्वमपि यत्र तु पुरुषस्य तद्गृहीततत्र तदपि भ्रम
मात्रादपि दुष्टत्वेऽतिप्रसंगद्वयाहस्यन्यप्येति केचित् परंतु अयं घटः एतत्वादि सादावव्याप्तिः

८

साध्यसंदेहप्रयोजकं हेतुसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वं न चैकस्य धर्मस्य तदभावाव्यावृत्तत्वं संभ-
वति साधारण्यं न तस्य पक्षमात्रवृत्तिरथापि तत्तत्संलक्ष्यतमो नश्यति अयं घट इत्यादि ॥
एवं चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणं पक्षवृत्तिताभ्रमदशायां साधारण्यसंकरः न चोभय-
व्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्वयोः स्वरूपतो विरोधः निश्चितसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वं च न संदेहप्रयोजकं
तथापि तत्तत्साध्यतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वापि तथात्वे संदेहावपि साध्याभा-
ववत्त्वमविषयवृत्तित्वाग्रहदशायामतिप्रसंगान्न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणी
वास्तवं साध्याभावादिसत्वमपि तत्र मानाभावात् किंच संदेहजनकता यद्येव कल्पसा

शिहे

९

विशेषणत्वे व्यभिचारिणि सभादौ महानसादिवृत्तितादृशायां व्याप्तिः उपलब्धतात्वे
असाधारणोत्तीर्णतादृशायां व्याप्तिः असाधारणप्रकरणसमयैः तत्त्वेन भ्रमवि
षययोः अनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदृशायां अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं ननु वास्त
वहेतुदोषत्वं अन्यथा अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वात् न विषयताभावेण वास्तवहेतुदो
षत्वं इत्याहुः सतवागन्तसाध्यासाहचारत्वे सति अवगन्तसाध्याभावसाहचारतया विरु
द्धत्वेमेव तयोदिति इदं चाभ्युपगमवादेन वस्तुतोनिरागितलक्षणास्पन्नत्राव्याप्तिरि
ति ध्येयं यद्रूपत्वात्तन्मनुमितिप्रतिबंधकं तदेव विभाजकं अन्यथा अतिप्रसंग इत्यभि

९

प्रेत्य दूषयति नैतदिति वस्तुनस्तु उपस्थापकत्वादितानमनुमितिस्तज्जनकस्य वानप्रतिबंधकं वि
 रोधिविषयत्वाभावात् एवमुक्तं त्रयपि पक्षवृत्तिलेखनीति विरोधित्वं विरोधितानविषयत्वं अथा
 वृत्तिपदप्रत्यययोगव्यवच्छेदार्थकं तेन संयोगसंबन्धेन व्यभिचारिणिद्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशा
 यांजाप्रसंगः साध्यवृत्तिस्तु नासाधारण इति हृदयं अपक्षधर्मधूमादिकारणप्रसक्तं पक्षः सं
 दिग्धसाध्यो धर्मी विशिष्टहेतौ तद्वृत्तित्वं हाविरोधित्वं तु तदर्थः तत्राप्यपक्षतावच्छेदकरूपैरापक्षे
 साध्यतावच्छेदकरूपैरासाध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपैराहेतौ वा यन्तानंतद्विरोधित्वस्य लाभात् पक्ष
 साध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिर्वाधप्रतिरोधानां निगमौ सिद्धि संकीर्णसंग्रहश्च विरोधोपि फलतः
 प्रतिरोध एव तदव्यवहारेण विरोधिविशीलणीयं वक्ष्यति च सिद्धं तत्रैव सिद्धं न्येति हेतुसाध्यसाधनाधिक

शिहे

१०

रस्यग्रहाविरोधस्य कसंवेधपदवलेन प्रकृतहेतुसंवेधितया विरोधित्वेनात्यर्थोपवर्गनेन प्रायशो वाधादि वा
रस्यविघटलमनित्यं घटलादिसादिवाधादि कारणं प्रयत्नसाध्यमिव तत्प्रतिभाति वस्तुनस्तु अनुमितिपदं तत्क
रणज्ञानपरं अत्रात्रासिद्धादि कारणमसत्यं तादृशपक्षकतादृशहेतुग्रहाविरोधकारणं अनया च वा
क्येभ्यो व्याप्तिग्रहाविरोधित्वमेवाभिधिस्ति तं तेन बहिमान् बहिमान् रुद इत्यादौ हेतौ साध्यवदवृत्तितादौः
नासंग्रहः विवेचयिष्यते चेदमुपरि श्रुत् सपक्षेति संयातायात् अतएव चानुपदं विरुद्धोपीत्यादिकं वक्ष्य
ति व्यर्थेति विरोधरागं पक्षवृत्तित्वं साध्या व्याप्यत्व इति हेतुभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं वत्सर्पश्च व
त्तिमत्त्वं एवं च साध्यतदभावव्याप्यत्वग्रहाविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वमवत्प्रतिस्पर्धः साध्यतद
भाववद्वृत्तित्वसाधारण्यं निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वसाधारण्यं तच्च व्याप्तिद्वयग्रहावि

१०

रोधीतिहृदयं असिद्धिर्विशेषस्तु अवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तस्य
नपिघटीदृशं तदा असिद्धिरेव नोच्येदिदमेवासाधारण्यं बोध्यं साध्याप्रसिद्धादिवारणा
यविशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं वाच्यं व्यापकसामानाधिकरणमिह व्याप्यत्वं तेन द्विती
यस्य भेदः रीतिस्तु तुल्यैव केचित्तु असाधारण्यभावात्कावच्छिन्ने साध्यतदभावव्याप्तिशून्य
त्वं विवक्षितं विशेषणभावाद्बुद्धस्तु नो व्याप्यस्य विरुद्धस्य साधारणस्य संग्रह इत्याह सति
त्यं व्यर्थेति विशेषादेर्धारकसाध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य पार्थक्ये प्रमाणभावादिति भावः ।
प्रथममित्यादिगगनमित्यादि बहुषण्यथाश्रुते जायतेत्यादि सप्तविंशतिपक्षत्वावच्छिन्नव्या

शिहे

११

वृत्तत्वं सर्वतया वृत्तत्वं व्यर्थेति पक्षगतत्वविषयत्वाद्वा वृत्तत्वयोर्द्वयकतायामनुपयोगादिति भा-
वः पक्षातिरिक्तैसादि व्याप्यविरुद्धयोरसाधारणयोः संग्रहाद्यपक्षातिरिक्तपदे पक्षत्वं संदि-
ग्धसाध्यधर्मत्वं धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुतेन तु सप्रतीक्षमासात्यक्षातिरिक्तैर्वर्तते यत्सा-
ध्यवन्मात्रवृत्ति साध्यताभाववन्मात्रवृत्तिवत्तद्विज्ञेनत्वमित्यर्थ इति ध्येयं पक्षवृत्तीत्यादि
विरोधः सामानाधिकरण्यं पक्षवृत्तित्वसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी योऽनुमितेऽपि
यैकस्य जनकत्वं न विषयस्य संबंधस्य सपक्षसत्त्वादेरभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः सपक्षविष-
यत्वाद्वा वृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य निश्चये पक्षे सामानाधिकरण्यसंदेहान्न तस्य नस्तानवि ११

नेधित्वं पक्षधृतिरंतीवित्तदभिज्ञैचवर्तते यस्तादृशोऽभावः तद्वत्त्वमित्यर्थ इत्यपि कश्चित् पूर्वोक्तलक्ष
णाभांयथोक्तरीत्या यथा मतं नान्यासादि संभवता परंतु तस्मान्न स्यात्तुमित्यप्रतिबंधकतया तेषां हेतु
भासता यद्येदकत्वं न घटते न घटतां किं तेन तेषां हेतुभासविभागमात्रोपयोगितादित्याशय वा
आहुच्यते इति संदेहप्रत्येवसाधारण्यदिविशिष्टधर्मवद्वर्जितानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्व
योपस्थितिप्रतिपत्तितुतादृशधर्मज्ञानत्वमात्रेणैतत्प्रतिपत्त्याहुभवेति साध्यसंदेहजनकेति प्रकृतं
यथा कथंचित्कोटिद्वयोपस्थितिः सत्यनुभवसाधारणी संदेहजननी निगमकं तु साधारण्यवि
शिष्टधर्मवताज्ञानं अतएव धारयाहिकः संदेह इति मतैतु धर्मिता यद्येदक विशिष्टधर्मि

शिहे

१२

तियद्रूपविशिष्टधर्मज्ञानसाध्यसंदेहजनकतद्रूपवत्त्वमेववक्तव्यं कोटिद्वयसहचरितत्वादिना
ज्ञानस्योर्पत्वत्वादिनाधर्मिणिज्ञानमेवसंदेहजनकंनतुतदानींसाहचर्यादिज्ञानप्रपेक्षातद्वति
नयेतुयद्रूपविशिष्टत्वेनगृहीतधर्मस्यधर्मिवृत्तिज्ञानंतथातद्रूपत्वमेववक्तव्यं तच्चैत्यादि ननुअ
साधारण्यंनसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं वृत्तिमतस्तथात्वासंभवात् एककोटिव्याप्यस्येवएकको
टिमव्यावृत्तस्यापिधर्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतयासंशयविरोधित्वाच्चे सत्यतिपक्षेवपरमप्रा
भाण्यसंशयोत्तरमेवसाध्यसंदेहान्न नापिनिश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं तद्विषयत्रयत्रसाध्या
दिमतानिश्चयः तद्व्यावृत्तत्वेनयेनरूपेणयत्रतन्निश्चयः तेनतेनरूपेणतद्व्यावृत्तत्वंवा आद्ये

१२

सर्वेणिसाध्यव्याप्यवन्तिसाध्यवन्तिसर्वेणिसाध्यवन्तिप्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेपिसाध्या
दिनिश्चयाद तथा त्वप्रसंगः द्वितीये तु विशिष्यपक्षे साध्यनिश्चयविनैवशाब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिश्च
येपितत्वात्कथनेः नैष दोषो यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्गृहाभावेन विशिष्यलक्षणास्य सा
धारण्याभावं विशिष्टस्य तद्गृहस्य चाभावेन सामान्यलक्षणास्य विशिष्यत्वात्तद्व्याप्तिनिरासात् वि
शिष्टाभावादेव च साधारणे व्याप्तिभ्रमदशायां न व्याप्तिरिति चेत् एवं सत्येकं न व्याप्तेरु हीतायां न
साधारण्यस्य न किंचित्पत्ति सव्यभिचारित्वत्वात् सादृशतदपितत्तत्पुरुषघटितमसाधारण्यवत्
साध्यादिव्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमत्तनिश्चये प्रव्याप्तिप्रसंगाच्च न हि घटोऽनित्यो घटा

श्रीहे

१३

व्यावृत्तशब्दत्वमिति वदन्त्येव व्याप्यवत्तौ व्यावृत्तशब्दत्वमिति तदानीं निश्चये अभिहितं च निश्चितं
साध्यतदभावव्यावृत्तत्वेन संशयप्रयोजकमिति किंतु साध्यतदभावाभ्यां सहचरितत्वमिव त
सहचरिताभावप्रतियोगित्वं व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न
संशयइति विभाव्यलक्षणांतरमाह विरुद्धमेति विप्रतिषेधाध्यहेतुसामानाधिकरण्याग्रहाविरो
धसार्पणो विरोधिविशेषणं तेन साध्यसाधनयोरपसिद्धिरवृत्तित्वस्य परस्परसामानाधिक
रण्यादीनां व्युदासः पक्षपदं च धर्मिमात्रपरं तथा च यद्यद्वर्तित्वं हेतोर्नापत्तेन तत्र तत्र
वानुमिति विरोधियद्वृत्तं तद्वत्त्वमर्थः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं च तथा वाच्यप्रति

१३

रोधेन धर्मि विरोधितत्वात् न तादृशौ सर्वसाध्याभाववत्तद्व्याप्यवद्वेत्यादिकं तु साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वे
न साध्यानाधिकरणग्रहविरोधिसाध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वं वा विशेषणं तेनैवेति तेनानुमिति
विरोधिनाविषयवृत्तित्वादिना एव कारणानुगमकं रूपं व्यवहियतस्य हेत्वाभासता वच्छेदकत्वेनिर
स्यति हेत्वाभासस्य लक्षणानुरोधेनेति तेनानुमितिविरोधिघटितलक्षणकरणेन अपसाधारणस्य
सत्यतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वे पक्षेनाव्याप्तिरन्यथापुनरव्याप्तिरेव साध्याभावज्ञापकत्वेन सा
क्षात्साध्यवत्तानुमितिप्रतिबंधकत्वेन सर्वमनित्यमित्यादि संप्रदायमनुसृत्य चेदं अतएव ता
वग्रे अंतर्भावमिष्यति नापीति निश्चिते साध्यवत्तिसाध्यवद्विद्वैवर्तमानत्वमित्यर्थः अनुपसंहा

शिहे

१४

य इति साध्यवदन्यवृत्तिस्त्रांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः नापीति इह स पक्षस्तं न निश्चयगर्भे असौ नाभेदः
घट इत्यादीत्यस्य विरुद्धस्यानुपसंहारस्य प्रसिद्धस्य विरुद्धांतरस्य व्यवहारे दत्तान् अन्यथ नो व्यतिरेकत
श्च स ह चारग्रहदशायां भीदशं द्वित्वमनुपसंहारीति प्रतेनेदमित्यपि कश्चिन् विपक्षेति अत्र विपक्ष
त्वं साध्याभाववत्त्वं अत्र पदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारण इति मूलप्रमाणवत् स्फुटत
रभिधानात् ननु निश्चयगर्भे तस्यानस्याप्रतिबंधकत्वात् न च वस्तुनो यत्र निश्चयस्तद्वृत्तित्वसा
नप्रतिबंधकं ह्यंतरा साध्याभाववत्तया निश्चितैरुपांतरा हेतुसामेय्यप्रतिबंधात् न चैकेन
रूपेण तत्तथा गौरवान् हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यात्पुनरुपांतरा विरोधान् साध्याभाव

१५

वदन्तिरेतुरित्यादिशाब्दानामप्रतिबंधकत्वापाताच्च यत्तुसाध्याभाववत्तांशोनिश्चयरूपंशेषांशोसं
प्रायसाधारणसाध्याभाववद्वितित्वात्प्रतिबंधकंअन्यथापक्षएवसाध्याभावसंदेहेनसंदिग्धा
नैकांतिकत्वापत्तेः यदाहर्नेहिपक्षेपक्षसमैवव्यभिचारइति तत्र व्याप्तिनिश्चयेहेतौव्यभिचारसं
शयायोगात्तदनिश्चयदशामांलनुकूलनर्काष्फूर्त्तौसंदिग्धानैकांतिकत्वस्यैवत्वात्हेतुसाध्याभा
वसामानाधिकरण्यावगाहितमैवज्ञानस्यव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात्अतएवपक्षःसाध्यातिरिक्त
पक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान्मैयत्वादित्यादयोअनुकूलनर्कविरहिणोबाधप्रतिरोधयोरनवतारेपि
पक्षएवसंदिग्धानैकांतिकतयाअप्रयोजकागीयंते एवंवदिदोहानुकूलैत्यादयःशक्तिसाधका

शिहे

१५

अपि अन्यथापक्षानिरेक्ते सर्वत्र साध्यवता निश्चयान्न व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् पक्षविपक्षान्यत्र तादि
ना सर्वत्र सत्यनिपक्षसंभवाच्च अप्यसाध्यतद्वदस्य तान्यौ व्याभावगर्भव्यभिचारयोरेकोपादाने इत
रा व्याप्तिः साध्यवता ज्ञानसाक्षात्पत्तिबंधकज्ञानविषयत्वेनाभावतद्वयानुगमेपि हेतुपत्तिता दृशा
भाववत्त्वस्य ता दृशाभाववति हेतुसत्त्वस्य ता दृशाभावहेतुसाधनाधिकारण्यस्य साध्यतद्वदादौ हे
तुसमाधिकारता ता दृशाभावपत्तिमोक्षलादेश्चासंग्रह इति चैदत्र वदंति प्रकृतसाध्यसाधन
साधनाधिकारण्यग्रहाविरोधिनीज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहविरोधिता वच्छेदकत्वेन
विभजनाज्ञासंग्रहः अविरोधि न इत्येतेन साध्याप्रसिध्याहीना निरासः यदि पुनरस्य ताभावात् १

व्याभावयोरेकतरगर्भव्यभिचारज्ञानस्य अन्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वमित्यादिकं विभाव्यते तदा
साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्त्यनुगमनीयाः प्रातिस्विकरूपैरौपादाधवा
तावद्व्याप्त्यवगाहितं ग्रहस्य वक्तव्यं साध्याव्यभिचारिणसामानाधिकरण्यस्याप्येव सिद्धस्य हेतौ
विरोधेन द्विरोध एव विशिष्टसाधनवत्त्वग्रहाविरोधित्वेन व्यापकत्वग्रहाविरोधि ताव
द्वैदकरूपवत्त्वाविभाजकं शेषं पूर्ववत् साध्यतद्वत्तोरत्यंताभावो न्याभावो साध्याभावव्या
प्यादिव्यावृत्तेन साध्यवताज्ञानविरोधित्वेनानुगम्यतत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहवि
रोधित्वं साध्यवताज्ञानविरोधिनिधातादृशाभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावद्वैदकरूपवत्त्वाव

प्रिहे

१८

थावक्तव्यं साध्याभावव्याप्यादौ हेतुसामानाधिकरण्यादिकमविरोधिसामानाभासः विरोधित्वं पूर्व
रुदिशगवसेयं उपदर्शितविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिरैवेति व्याप्तिग्रहकारणसहवा
रग्रहसहकार्यभावप्रतियोगितानविषयत्वेनानुगमइत्यधिकश्चित् प्राच्यमयेनेतरयति सर्वे
त्यादि सर्वेतिविपक्षीत्यन्वेति तेनसाध्याभावन्यूनवृत्तिव्युत्पत्तिः विपक्षत्वस्य निश्चयगर्भत्वात्
भूरनिसागंधवत्वात् शब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादौ न व्याप्तिः पृथिवीरूपवतीरसादित्यादौ ज
लादेर्नीरिसत्त्वादित्येतेषु न साधारण्यभ्रमएवेति मंतव्यं तथापीति पक्षत्वं संदिग्धसाध्यक
त्वं प्राच्यमंतदूषयति अथेत्यादि व्याप्तीत्यादि तथाच स्वतो दूषणसमस्तान्नानाभासत्वमु

१८

रायमित्यवधेयं ॥ टीप्
नञ्जनापरेत्वेवेयिकर

विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं ज्ञानवित्तिवेद्यविषयः ॥ विषयनिरूप्यत्वं यदि तज्ज्ञानाधीनग्रहविषयत्वं
तदा कदाचित्पदज्ञानाधीनज्ञानविषयस्य घटज्ञानस्य वितीतघटस्य नियमतो घटज्ञानवित्तिवेद्य
त्वाभावात् व्यभिचार इत्यतः तत्तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकनिरूपणनिष्ठ
कार्यतायां विषयतया अवच्छेदकत्वं विषयनिरूप्यत्वं वाच्यं नथात्रासंभवः विनापितत्तद्विषय
ज्ञानं शब्दादिना ज्ञाननिरूपणादतोनिरूप्यकपदसाक्षात्कारपरं ज्ञानवित्तिवेद्यत्वं ज्ञानीययत्किं
चिद्ग्रहविषयत्वं यदा तदा ज्ञाननुव्यवसायग्राह्यतासिद्धिः प्राप्ता ग्यानुमित्यादिरूप्यज्ञानवित्तीधर्म
धर्मवैशिष्ट्यानां विषयत्वस्य सर्वैरुपगमादतो ज्ञानवित्तीनियमतो विषयत्वं न वाच्यं नथाचवाधः
शब्दादिरूप्यवित्ती विषयस्याभावादित्यतः वित्तिपदमपि प्रत्यक्षपरं नथाचघटज्ञानं घटादिविषयतानि